

QARAQALPAQ TILINDEGI XROMATIKALÍQ REŇ BILDIRIWSHI KELBETLIKLER

Sankibaeva Raxila Bekmurzaevna

NMPI akademiyalıq licey oqıtıwshısı, QMU Qaraqalpaq til bilimi kafedrasınıń erkin izleniwshisi

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.17703810>

***Annotaciya.** Bul maqalada qaraqalpaq tilindegi reń bildiriwshi kelbetlikler, sonń ishinde xromatikalıq reńler qatarına kiretuǵın jası, sarı, qońır leksemalarınń mánileri haqqında sóz etiledi. Izertlew dawamında komponentli analiz, salıstırmalı, struktura-semantikalıq metodlar qollanılıp, reń bildiriwshi kelbetliklerdiń til sistemasındaǵı ornı, tildegi leksikalıq baylıqtı, obrazlıqtı hám milliy koloritti támiyinleytuǵın tiykarǵı qurallardan biri ekenligi, tilde túrli funkcionallıq-stillik xızmet atqarıwı mısallar menen berilgen.*

***Tayanısh sózler:** lingvistika, reń bildiriwshi kelbetlikler, xromatikalıq reńler, leksika-semantikalıq analiz, semema.*

Kelbetlikler – predmettiń, qorshaǵan ortalıqtaǵı zatlar menen qubılıslardıń belgilerin ańlatıwdaǵı tiykarǵı sóz shaqabı. Belgini bildiretuǵın sózlerdiń ishinde zattıń túr-túsin bildiretuǵın sózler ayrıqsha orın iyeleydi. Túr-tústi bildiriwde reńler bizdi qorshap turǵan ortalıqtaǵı eń ayqın kózge taslanatuǵın belgilerdiń biri. Reń bildiriwshi kelbetliklerge lingvistikada ayrıqsha diqqat berilip, olardı funkcionál-semantikalıq baǵdarlarda izertlew eń aktual máselelerdiń biri. Kelbetlik sózler ózleriniń atqaratuǵın funkciyasına qaray leksika-semantikalıq, morfologiyalıq ham sintaksislik ózgeshelikke iye. Qaraqalpaq tilinde tiykarǵı reń bildiriwshi sózlerge aq, qara, qızıl, kók, jasıl, sarı, qońır, sur reńler kirgiziledi. Reńler ilimpazlar tárepinen eki túrge –axromatikalıq hám xromatikalıq reńlerge bólinedi. Axromatikalıq reńlerge aq, qara hám sur reńler, al xromatikalıq reńlerge qızıl, kók, jasıl, sarı, qońır reńler kirgiziledi [Абжапарова М. 2021:11]

Reń bildiriwshi kelbetlikler belgili bir túrde bildiriw menen birge tilimizde birneshe mánilerde qollanıladı. Reńge baylanıslı tiykarǵı hám awıspalı mánilerdi, simvollıq mánilerdi bildiredi. Maqalada jasıl, sarı, qońır sózleriniń mánileri analizlenedi.

«**Jasıl**» lekseması kók shóptiń, japıraqtıń túsin bildiredi. Sh.Raxmatullaev jasıl kelbetligin eski túrkiy tilge tán sóz bolıp, japıraq reńin ańlatıp, yash feyiline -ı(1) qosımtası qosılıwı menen jasalǵan sóz ekenligin kórsetedi.[Рахматуллаев Ш. 2000: 147].

Qaraqalpaq tilinde de jasıl kelbetligi jas feyiline -ıl qosımtasınıń qosılıwı arqalı jasalǵanlıǵı ilimpazlar tárepinen ańqlanǵan. [Хэзирги қарақалпақ әдебий тилиниң грамматикасы. Сөз жасалыў, морфология. 1994: 15].

Jasıl kelbetligi tiykarınan reń mánisin bildiredi. Mısalı: *Eki jaǵına sán bergen neshe túrli jasıl japıraqlı náwshe ósimlikler menen ǵarrı torańǵıllardı iyrimine mantiqtıradı (T.Qayıpbergenov). Al awıldıń arasındaǵı mal tuyaǵı qopsıtqan az ǵana shańlıq bolsa, jasıl shapanǵa aq jamaw basqanday bolıp kórinedi (Sh.Seyitov).*

Jasıl – báhárde ósip shıqqan ósimlik, japıraqlar mánilerinde keń qollanıladı:

Báhár, báhár, sen kelgende,

Jer kiyiner jasıldan. (I.Yusupov).

Jasıl – nayzaǵay, güldirmama gúrkiregende bolatuǵın tábiyat qubılısın bildiredi: Jasıl túsip, qurt gewlegen,

Qasımda bir bayterektiń,

Ot jaǵılıp, jurt gewlegen (I.Yusupov).

Qaraqalpaq tiliniń leksikasında sońǵı dáwirlerde jámiyetlik turmıstaǵı ózgerislerge baylanıslı jańa leksikalıq birlikler menen bayıp barmaqta. Jasıl kelbetligi: jasıl mákan, jasıl ekonomika, jasıl energiya, jasıl qaplama, jasıl klimat, jasıl baslama, jasıl belbew, jasıl imarat sıyaqlı qospa sózler hám sóz dizbekleri quramında qollanıлмақта.

Jasıl mákan. Ekologiyalıq partiyanıń, háreketiń belgisin bildiriwde jasıl mákan sózi qollanılıp, tábiyattı qorgaw ushın egiletuǵın hár qıylı aǵashlardı, miywelerdi egiw túsiniledi. Mısalı: *...kárxana komendantı Sh. Yakubov hám kárxana baǵmanı I.Saliev penen birgelikte «Jasıl mákan» ulıwma milliy joybarı sheńberinde kárxana aymaǵında hám átirapında «jasıl belbew» sıpatında «Jasıl baǵlar» shólkemlestiriwi boyınsha ámelge asırılǵan jumıslar monitoring etildi. («Erkin Qaraqalpaqstan» gazetası №65. 29-may, 2025). Konferenciyaда Qaraqalpaqstan Respublikası Ministrler Keńesiniń Baslıǵı Farxad Ermatov shıǵıp sóylep, Aralboyı aymaǵında ámelge asırılıp atırǵan «jasıl qaplamalar» – qorgaw toǵaylıqların jaratıw boyınsha keń kólemlı jumıslarǵa ayırıqsha itibar qarattı («Erkin Qaraqalpaqstan» gazetası №48. 22-aprel, 2025). Berilgen mısallardaǵı jasıl baǵlar, jasıl qaplamalar, jasıl belbew túsiniikleri qorshaǵan ortalıqtı qorgawǵa qaratilǵan is-ilajlarǵa baylanıslı sońǵı dáwirde jiyi qollanıлмақта.*

Jasıl ekonomika – insan ómiri hám densawlıǵı ushın zárúr bolǵan resurslar, qorshaǵan ortalıq hám ekologiyanı bir tutas halda saqlap, islep shıǵarıw hám xızmet kórsetiw tarawları menen baylanıslı ekonomikanı rawajlandırıwǵa tiykarlanǵan ekonomikalıq xızmettiń jańa baǵdarı. Mısalı: *Mámleketimiz ekonomikasın turaqlı energiya derekleri menen támiyinlew maqsetine jasıl ekonomika jedel rawajlandırılmaqta. («Erkin Qaraqalpaqstan» gazetası). Bıylǵı jıldıń «Qorshaǵan ortalıqtı qorgaw hám «jasıl» ekonomika» jılı dep járiyalanǵanlıǵı hám 15-may – Xalıqaralıq klimat kúniinde Aralboyı aymaǵında Sanlı «jasıl» baslamalar – global jaslar*

festivalin ótkeriw rejelestirilgen bolıp, festivaldıń ashılıw máresimi 15-may kúni Tashkent qalasında bolıp ótti. («Erkin Qaraqalpaqstan» gazetasi №62. 22-may, 2025)

Jasıl energiya – qayta tikleniwshi elektr energiyası, quyash panelleri, samal hám gidroelektr stanciyaları arqalı elektr energiyasın jetkerip beriw. Mısalı: *2030-jılǵa barıp, jámi generaciyada «jasıl» energiyaniń úlesin 54 procentke jetkeriw rejelestirilgen. («Erkin Qaraqalpaqstan» gazetasi №48. 22-aprel, 2025). «Jasıl energiya» sertifikatı – qayta tiklewshi energiya dereklerinen paydalanǵan halda elektr energiyası islep shıǵarılǵanlıǵın tastıyıqlawshı elektron hújjet. («Erkin Qaraqalpaqstan» gazetasi. №69. 10- iyun, 2025)*

Jasıl klimat—jer júzinde klimat ózgeriwine baylanıslı oǵan beyimlesiw hám jumsartıw maqsetinde dúzilgen fond. Mısalı: *Qaraqalpaqstan Respublikası Joqarǵı Keńesiniń baslıǵı A.Orınbaev Xalıqaralıq Jasıl klimat fondınıń atqarıwshı direktori Mafalda Duarte menen ushırası. («Erkin Qaraqalpaqstan» gazetasi №65. 29-may, 2025)*

Demek, jasıl lekseması tiykarǵı reń mánisin bildiriw menen birge sońǵı dáwirlerde qorshap turǵan ortalıqtı bildiriw maqsetinde tilimizde jańa túsinipler, terminler payda etip, ónimli qollanımaqta.

Sarı lekseması altınǵa usaǵan reń mánisin bildiredi. Sarı kelbetligi ulıwma túrkiy tillerge tán sóz bolıp sarıq, sarıǵ, sarıx, sarı túrinde fonetikalıq variantlarda jumsaladı. Bul sóz eski túrkiy jazba esteliklerinde reń, ottıń reńi, máyektiń sarıwzı, sarı awırıw mánilerinde qollanǵan. [Древнетюркский словарь. 1969: 488].

Sarı reń dáslep kúnniń, ottıń, altın, mistıń reńine baylanıslı payda bolıp, keyin tábiyattaǵı hár qıylı qubılıslarǵa baylanıslı mánilerdi bildire baslaǵan. Sarı lekseması adamnıń, haywanlar, quslardıń, tábiyattaǵı basqa da kóplegen zatlardıń , nárselerdiń reńin bildiriw ushın xızmet etedi hám házirgi qaraqalpaq tilinde tómendegi mánilerde qollanıladı:

1. Adamnıń denesiniń reńin bildirgende tiykarǵı mánisinde keledi: *Bir qırınlap jatırǵan **sarı kempir** qáhár menen ornınan ushıp turdı (K.Sultanov).*

2. Ósimlik, haywan, baliqtıń túrlerine baylanıslı qollanıladı:

*Suwsız háptelik jol basqan **sarı nar**,*

Bir belesten ala almay shóger me? (I.Yusupov).

*Jarqıraǵan **sarı sazan**,*

Hárbirine tolar qazan (T.Jumamuratov).

Báhár jetip shopan gezip dalanı,

***Sarı shópti** padasına gúzetti (T.Seytjanov).*

Mısalardaǵı dizbekler túyeniń, baliqtıń, shóptiń túriniń sarılıǵına qarap solay atalǵan.

3. *Qatıqtan, súttan alınatuǵın may: Dasturqanniń tórt múyeshine kishkene tórt shını lákkige salıp, gúbige pisilgen sari may qoydıdaǵı shıǵıp ketti.* Maydıń túrine baylanıslı sari may dep atalǵan.

4. Sari altın dizbegi altınnıń reńinine baylanıslı bolıp, bul sóz tuwralı R.Sızdıqova «sari altın» dizbegindegi sari sózi qospasız, taza degen mánini bildiretuǵınlıǵın aytadı. [Сыздыкова Р. 1980: 160]. Mısalı:

*Balıǵım tiri altın, salım sari altın,
Diyqan eldiń qolı tiygen jer altın (I.Yusupov).*

*Sari qumlarıńdı qamtıp suwırıp,
Bir shadlı qızalaq bolǵanman talay (G.Nurlepesova).*

Mısalardaǵı sari altın dizbegi salı mánisinde, sonday-aq qumnnıń altınday sari túsine baylanıslı qollanılǵan.

5. *Sari qarın* – orta jastan ótken, káywana hayal: *Erkeklerdiń atın káywanı sari qarın hayal sen aytqanda, keshe túsken kelinler ne deydi (K.Sultanov).*

6. *Sari uwız* – máyektiń ishindegi ortasındaǵı sari zatı: *Óytkeni Berdaqtay shayırlardıń hasıl gáwhar sózi hám oǵan qaptaldan qosılǵan qosımta sózler máyektiń aq uwızı menen sari uwızınday ayırılıp, anıq tanılıp turadı (I.Yusupov).*

7. *Sari awırırw* – adamlardaǵı bawır keselligi. Bawırdaǵı ózgerisler sebebinen teri, kóz aǵınıń sarǵayıwınan ibarat awır hám juqpalı kesellik atı, gepatit. [Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлігі. VI Том. 2023: 211]

Bul kesellikte adamlardıń túsiniń sarǵayıp ketiwine baylanıslı ayılǵan.

8. *Sari jay* – eski atıw quralı, oq jay:

*Ash búrkitti sari jaydan,
Mult ketkizbey atar ediń (I.Yusupov).*

9. *Geografiyalıq orın* mánisinde qollanıladı: – *Qurı shabıspa boldı, Sari atawǵa shekem shaptıq-a! (Sh.Seyitov).* *Sharwalar tilinde «Sari torańǵıl» atanıp ketken (Sh.Seyitov).*

10. Adamnıń túrine baylanıslı laqap mánisinde jumsaladı: *Qashshan pátiyasın berip jiberse de jaǵdayı kelmey óz aldına dúkan asha almay júrgen Sayıpazar sari degen shákirti bar, barlıq jumıstı sol isleydi (Sh.Seyitov).*

11. Qaraqalpaq tilinde *sari ayaz* qattı qaqaman suwıq mánisinde qollanıladı. Mısalı: *Soqıladaǵan sari ayaz yanvar,*

Betlemegen oǵan janlı janıwar (I.Yusupov).

Qırǵız tilindegi reń bildiriwshi kelbetliklerdi izertlegen K.Samatov sari samal júdá kúshli emes samal, sari ayaz – júdá kúshli emes suwıq mánilerinde, al qara suwıq – qattı suwıq mánilerinde qollanılatuǵının kórsetedi. [Саматов К.1997:12].

Sunday-aq, sarı kelbetligi de frazeologizmler quramında da qollanıladı. «Sarı uwayımğa túsıw» frazeologizmi qaygırıw, qapalanıw mánilerin bildirse, «awzınan sarısı ketpegen» dizbegi jas, gódek mánilerinde qollanıladı : **Sarı uwayımğa túsip sarsılğan, aqırı, ózine túsken jaraqattıń sebeplerin izley basladı** (K.Mámбетov).

Maman biydiń aytqanın ađam da aytadı ğoy. – Awzınan sarısı ketpegen palapan, túsınbeyseń (T.Qayıpbergenov).

Qońır–qara menen qızıldıń aralıǵındaǵı qoyıw sargılt tús. Qońır sózi kópshilik túrkiy tillerde: ózbek tilinde-qunǵır, qazaq tilinde – qońır, qırǵız tilinde – qońur, tatar tilinde – qońırt, bashqurt tilinde – quńır túrinde atlardıń reńin bildiriw menen birge basqa da mánilerde de jumsaladı. Mısalı: *Bala degeni shápegi jimırayǵan, ya orıs, ya tatar, ya qaraqalpaq ekeni námálim, úpik sarı, qońır, qoy kózli jigit eken* (Sh.Seyitov).

Qaydan kelgen qońır at dedi,

Sóytip hayran bolǵan eken (Xalıq qosıǵı).

Qońır lekseması tábiyat qubılısların bildiriw maqsetinde de qollanıladı: *Tolǵan ay súttey jariq edi, qubladan qońır salqın samal esedi* (Sh.Seyitov). *Aspandaǵı ala shapıran qara súr bulıtlar menen qońır salqın ayaz gúzdıń jaqınlap qalǵanın adamǵa erksiz oylatqanday edi* (N.Dáwqaraev). Mısaldaǵı qońır salqın dizbegi onsha ıssı da emes, onsha salqın da emes samaldı bildiirw ushın jumsalǵan.

Qońır gúz – gúzdıń salqın kúnleri:

Altın japıraq, aq baltırılı qayıńlar,

Sharpıdı ma qońır gúzdıń ızǵarı? (I.Yusupov)

Qońır dawıs – adamǵa jaǵımlı dawıs. Mısalı: Berdaqtıń qońır iri dawısı ayrıqsha júrek tórinen shıqqanday (A.Sadıqov). *Tuw sırtımnan, qádimgi, Nazlınıń qulaqqa jaǵımlı qońır dawısı esitildi* (Sh.Seyitov).

Qońır ğaz – ğazdıń túri.

Sap baslaǵan qońır ğaz,

Sestińizge tanıspan (U.Xojanazarov).

Demek, qońır sózi - qońır gúz, qońır samal, qońır dawıs, qońır hawaz, qońır kesh, qońır saz hám t.b dizbeklerde hár qıylı qubılıslardıń, janǵa jaǵımlı, qulaqqa qonımlı dawıstı, máwsimniń ıssı da emes, suwıq ta emes, jaǵımlı waqıt, jaǵımlı samal túsiniledi.

Solay etip, kelbetliklerdiń ishinde reń bildiriwshi sózler ayrıqsha orınǵa iye bolıp, olar átirap-ortalıqtı, tábiyat hádiyselerin, insanniń, zatlardıń sırtqı kórinisin bildiredi. Reńler axromatikalıq hám xromatikalıq reńler toparına bólinip, xromatikalıq reńlerge kók, qızıl, jasıl, sarı, qońır reńleri kiredi. Olar ózleriniń tuwra mánilerinen basqa, awıspalı mánilerdi de qollanıladı.

Ádebiyatlar:

1. Абжапарова М. Цветообозначения в казахском языке с сопоставлений с алтайским языком. Автореферат канд.дисс. Новосибирск, 2021
2. Махмуд Қашғарий. Девону луғат-ит турк. 1.
3. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. VI Том. Нөкис: Қарақалпақстан баспасы, 2023
4. Рахматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғоти. – Тошкент, 2000
5. Саматов К. Цветообозначающая лексика в киргизском языке. Автореферат кандидатской диссертаций. – Бишкек, 1997
6. Сыздыкова Р. Создер сойлейди. Алматы, Мектеп, 1980. 160
7. Хэзирги қарақалпақ әдебий тилиниң грамматикасы. Сөз жасалыў, морфология. -Нөкис, 1994